

Warszawa, 1 czerwca 2024 r.

Dr hab. Nina Drejerska, prof. SGGW
Instytut Ekonomii i Finansów
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

**Recenzja pracy doktorskiej mgr Łukasza Komorowskiego
pt. *Smart villages* jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich**

1. Podstawa recenzji

Podstawę recenzji stanowi pismo dr. hab. Adama Czarneckiego, prof. IRWiR PAN, Zastępcy Dyrektora ds. naukowych w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, powiadamiające o powołaniu mnie przez Radę Naukową IRWiR PAN na posiedzeniu w dniu 3 kwietnia 2024 r. na recenzentkę rozprawy doktorskiej mgr Łukasza Komorowskiego pt. *Smart villages* jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich, napisanej pod kierunkiem naukowym promotora głównego dr hab. Moniki Stanny, prof. IRWiR PAN oraz promotora pomocniczego dr Anny Rosa, adiunkta w IRWiR PAN.

Podstawą prawną recenzji jest Ustawa Prawo o Szkolnictwie Wyższym i Nauce z dnia 20 lipca 2018 r. (Dz.U. z 2022 r., poz. 574 z późn. zm.).

2. Ocena wyboru tematyki, sformułowania celów i hipotez

Oceniając wybór tematyki pracy doktorskiej „*Smart villages* jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich”, należy podkreślić jej istotność i aktualność w kontekście współczesnych wyzwań społeczno-gospodarczych. Koncepcja *smart villages* odpowiada na potrzebę zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, która jest kluczowa w dobie dynamicznych zmian technologicznych oraz globalnych trendów demograficznych. W szczególności, temat ten zyskuje na znaczeniu w kontekście starzejącej się populacji wiejskiej oraz migracji do miast, co prowadzi do depopulacji, a nawet degradacji niektórych obszarów wiejskich. Wprowadzenie nowoczesnych technologii i innowacyjnych rozwiązań może przyczynić się do rewitalizacji wsi, poprawy jakości życia mieszkańców oraz zwiększenia atrakcyjności tych terenów jako miejsc do życia i pracy.

Wybór tematyki dotyczącej *smart villages* jest również uzasadniony rosnącym zainteresowaniem polityki dostrzegającej w tej koncepcji narzędzie do wspierania

zrównoważonego rozwoju i inkluzywnego wzrostu. Polityka Unii Europejskiej adresowana do rolnictwa czy szerzej obszarów wiejskich, a także polityka spójności, coraz częściej uwzględniają elementy *smart villages* w swoich strategiach i instrumentach wsparcia. Praca doktorska skupiająca się na tej tematyce może dostarczyć wartościowych wniosków i rekomendacji, które mogą być wykorzystane zarówno przez decydentów, jak i praktyków zajmujących się rozwojem obszarów wiejskich.

Warto również zauważyć, że badanie nad *smart villages* ma potencjał do wniesienia wkładu do literatury naukowej w dziedzinie rozwoju regionalnego i lokalnego oraz planowania przestrzennego. Zastosowanie nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych (ICT) w kontekście wiejskim to obszar, który wymaga niewątpliwie badań i analiz. Praca ta nie tylko pogłębia wiedzę na temat możliwości i wyzwań związanych z implementacją koncepcji *smart villages*, ale także otwiera nowe perspektywy badawcze, które mogą przyczynić się do bardziej efektywnego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w przyszłości.

Wymienione wyżej aspekty znajdują odzwierciedlenie w przedstawionej do recenzji pracy doktorskiej, w związku z czym badania przeprowadzone dla potrzeb pracy doktorskiej p. mgr. Łukasza Komorowskiego należy uznać za celowe i uzasadnione.

W przedstawionej do recenzji pracy sformułowano cel podstawowy oraz trzy cele szczegółowe. Ich sformułowanie ogólnie oceniam jako właściwe z jednym zastrzeżeniem – jako cel podstawowy wskazano „zbadanie zagadnienia *smart villages*...” co nasuwa wątpliwość, czy celem pracy powinno być badanie samo w sobie, czy też jest ono raczej czynnością prowadzącą do celu, który powinien być określony bardziej konkretnie w odniesieniu do tematu i zakresu badania. Niemniej jednak cele szczegółowe precyzyjnie odnoszą się do tematu pracy, a więc łącznie tworzą wystarczającą strukturę pracy w tym zakresie. Realizacja celów oraz poszukiwanie odpowiedzi na pytania badawcze jest konsekwentnie i poprawnie prowadzona przez Autora w dalszych rozdziałach pracy.

Jednym z bardzo ważnych i wymagających etapów procesu badawczego jest formułowanie hipotez. W recenzowanej pracy autor zaproponował następujące:

- hipoteza 1: głównym nośnikiem instrumentu *smart villages* w polityce UE jest podejście LEADER/RLKS;
- hipoteza 2: odmienny jest rozkład przestrzenny wyzwań rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu statycznym i w ujęciu dynamicznym;
- hipoteza 3: nagromadzenie wyzwań rozwoju obszarów wiejskich, istotnych z punktu widzenia *smart villages*, występuje w obszarach peryferyjnych w układach regionalnych.

Hipoteza 1, czytana po raz pierwszy wydaje się być szeroka (odnosząca się do całej polityki UE, nie tylko polityki rolnej). Została zweryfikowana w rozdziale 3. na drodze prostego przeliczenia ile państw przypisało wsparcie *smart villages* do interwencji LEADER/RLKS. Pewien niedosyt związany z takim ujęciem jest wzmocniony stwierdzeniem autora z rozdziału 5. „że *smart villages* ma potencjał do zastosowania znacznie szerszego instrumentarium wdrażania, nie tylko w ramach tej polityki unijnej, ale również w ramach szerzej pojmowanych funduszy publicznych” (str. 157). Przyznaję jednak, że analiza całokształtu polityki europejskiej/publicznej, pod kątem wspierania rozwiązań *smart villages* wykraczałaby znacznie poza ramy pojedynczej pracy doktorskiej, dlatego też uznaję takie podejście za akceptowalne.

Hipotezy 2. i 3. są bardzo interesujące pod względem poznawczym. Jednakże, nie jest wystarczająco czytelne w pracy na jakich podstawach teoretycznych zostały sformułowane. Wprawdzie np. powiązanie hipotezy 2. z pytaniem badawczym o rozkład przestrzenny wyzwań rozwoju obszarów wiejskich w skali lokalnej może nasuwać pewne przypuszczenia ale byłoby korzystne, gdyby w trakcie obrony pracy wyraźniej nakreślono inspiracje teoretyczne w procesie formułowania hipotez badawczych.

Część metodyczna pracy jest ogólnie przekonująca i pozwala na stwierdzenie o prawidłowości przeprowadzonego procesu badawczego.

3. Ocena struktury dysertacji oraz jej zawartości merytorycznej

Praca liczy 197 stron i składa się ze wstępu (numerowanego jako rozdział), czterech kolejnych rozdziałów oraz podsumowania i wniosków (również numerowanego). Zawiera również inne standardowych elementy, jak wykaz skrótów, streszczenie w języku polskim i angielskim, aneksy, bibliografię, spisy: aneksów, rysunków i tabel. Jej strukturę i treść oceniam ogólnie jako bardzo dobrą, ze szczegółowymi komentarzami wskazanymi poniżej.

We *Wstępie* odniesiono się do znaczenia i aktualności tematu badań oraz w prawidłowy sposób przedstawiono niezbędne elementy metodyki badań, takie cele, pytania badawcze oraz hipotezy. Ważnym elementem, bardzo pozytywnie przeze mnie ocenionym jest przedstawiony na rysunku 1.1 schemat procedury badawczej, który stanowi logiczne uporządkowanie całego procesu badawczego. Schemat ten jest nie tylko przejrzysty, ale również spójny, co znacząco ułatwia śledzenie toku myślenia autora oraz poszczególnych etapów badania. Tego rodzaju strukturalizacja procesu badawczego zapewnia jasność i systematyczność, co jest niezwykle istotne dla osiągnięcia rzetelnych i wiarygodnych wyników. Logiczną kontynuacją tego

schematu jest krótkie omówienie struktury pracy, co do którego mam jedną niewielką uwagę – mianowicie zapowiedzenie „oceny interwencji na rzecz inteligentnych wsi w ramach Planów Strategicznych (PS) Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) na lata 2023-2027 w krajach członkowskich UE” (str. 14) wydaje się być zbyt daleko idącym określeniem w sytuacji gdy faktycznie w rozdziale trzecim analizowane są plany/strategie a nie ich realizacja (nawet jeśli weźmiemy pod uwagę, że stwierdzenie „ocena interwencji” jest pochodną języka używanego w programowaniu polityki UE).

W tej części pracy jasno zdefiniowano zakres czasowy i przestrzenny badania, co jest zdecydowanym atutem pracy. W odniesieniu do przestrzennego zakresu badań dostrzegam jednak pewien niedosyt w chociażby krótkim bezpośrednim odniesieniu się do ograniczeń we wnioskowaniu nt. obszarów wiejskich zdefiniowanych na podstawie kryterium administracyjnego. W dalszych częściach pracy Autor dostrzega jednak znaczenie powiązań funkcjonalnych np. w obszarach metropolitalnych więc nie można braku takiej dyskusji w części metodycznej traktować jako słabej strony pracy.

Pozytywnie oceniam szeroki zakres źródeł danych wykorzystanych w rozprawie oraz przyjęte metody ich analizy. W zakresie analizy wskaźnikowej zapowiedzianej przez Autora w części metodycznej, bardzo dobrym podejściem jest wykorzystanie średnich dwu- bądź trzyletnich w przypadku wskaźników wrażliwych na jednoroczne wahania.

Akceptuję autorską decyzję dotyczącą organizacji metodyki, gdzie omówienie stosowanej metody znajduje się w rozdziale, w którym ta metoda jest stosowana, pomimo że nie jest to najczęstsze podejście, z jakim miałam do czynienia.

Pozytywnie oceniam rozdział 2. *Podstawy teoretyczne koncepcji smart villages*. Doceniam tutaj odwołania do właściwych pojęć czy pozycji literatury, ale również logiczną narrację z którą Autor prowadzi od podstawowych pojęć do wybranych koncepcji rozwoju. Logiczna struktura, rozpoczynająca się od definicji, jest szczególnie istotna w kontekście terminu *smart villages*, który nadal zdaje się ewoluować w literaturze. Jasne wskazanie, która definicja jest przyjęta przez autora w pracy, stanowi ważny atut.

Przywilejem autora jest wybór podstaw teoretycznych do prowadzonych przez niego badań, oczywiście podstaw uzasadnionych merytorycznie. Należy przyznać, że teoria ekonomii, i nie tylko, dostarcza wielu koncepcji i paradygmatów do których autor mógł się odnieść. Szanuję podejście wyrażone w pracy następująco „W związku z tym, że koncepcja *smart villages* jest stosunkowo nowa i wciąż brakuje jej silnych podwalin teoretycznych, aby ukazać jej istotę można posłużyć się relacją jaka zachodzi między jej założeniami a założeniami

innych, ugruntowanych już koncepcji rozwoju” (str. 34). Niemniej jednak, w sytuacji gdy *smart villages* w definicji przyjętej za KE tak bezpośrednio odnosi się do „wyższej jakości życia, standardu usług publicznych, lepszego wykorzystania zasobów, mniejszego wpływu na środowisko” to zachęcałabym w przyszłych badaniach do odniesienia się np. do teorii postwzrostu¹ (być może jeszcze relatywnie „młodych”, w szczególności w odniesieniu do obszarów wiejskich).

W tym rozdziale widoczne jest również, bardzo pozytywnie przez mnie oceniane i kontynuowane w dalszych rozdziałach, podejście autora do badań nad rolą infrastruktury dla realizacji *smart villages*, wyrażone odniesieniem nie tylko do fizycznej obecności infrastruktury na danym obszarze ale również kompetencji niezbędnych do jej wykorzystania.

Jedną kwestią szczegółową, które nasunęła mi się w trakcie lektury tego rozdziału to potrzeba wyjaśnienia dlaczego schemat przedstawiający elementy *smart villages* (rysunek 2.1, str. 26) uwzględnia interesariuszy (społeczność, instytucje też infrastrukturę) w ten sam sposób jak działania przez nich realizowane (*smart* usługi).

Ciekawą częścią pracy jest rozdział 3. *Smart villages jako instrument rozwoju obszarów wiejskich*. Struktura tego rozdziału jest właściwa, płynnie wprowadzając czytelnika w proces kształtowania się zakresu *smart villages* w polityce europejskiej. Przedstawienie rozwoju tej koncepcji w Europie logicznie prowadzi do wskazania jej przykładów w dokumentach programowych wybranych krajów UE – prezentacja dobrych praktyk może bowiem, jak wskazuje sam autor w kontekście działań inicjatyw *smart villages* zachęcać do naśladownictwa lub „pobudzić naturalną konkurencję”. Nie do końca natomiast jest dla mnie jasne uzasadnienie wyboru Chorwacji, Finlandii i Irlandii, podsumowane stwierdzeniem, że „taki dobór pozwolił na uwzględnienie zróżnicowania geograficznego UE.” Jakie wymiary tego zróżnicowania geograficznego były ważne? Poprosiłabym o szersze uzasadnienie takiego rozwiązania w trakcie obrony.

Przejdzie od wyzwań uniwersalnych wskazanych w rozdziale 3. do wyzwań lokalnych, zoperacjonalizowanych analizą wskaźnikową w rozdziale 4. *Wyzwania rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w świetle koncepcji smart villages* jest dowodem na logicznie prowadzony przez Autora wywód, co oceniam bardzo pozytywnie. Rozdział 4. to najobszerniejszy ale też

---

¹ Por. np. European Parliament (2023) “Beyond growth Pathways towards sustainable prosperity in the EU”, European Parliamentary Research Service; Büchs, M. and Koch, M. (2017), Postgrowth and Wellbeing: Challenges to Sustainable Welfare, Basingstoke: Palgrave Macmillan; Cassiers, I., Maréchal, K., & Méda, D. (Eds.). (2017). Post growth Economics and Society: Exploring the Paths of a Social and Ecological Transition (1st ed.). Routledge.

bardzo ciekawy rozdział pracy. Jego niewątpliwą zaletą są starannie przygotowane kartogramy, które ułatwiają podążanie za wynikami analiz statystycznych. Doceniam uporządkowane podejście i przyjęty schemat analizy statycznej i dynamicznej dla wskazanych wyzwań lokalnych.

Niewątpliwie wybór wskaźników opisujących w poprawny sposób zidentyfikowane na gruncie teoretycznym charakterystyki *smart villages* jest jednym z bardziej wymagających zadań dla prowadzących badania naukowe, w sytuacji ograniczonego zakresu dostępnych danych. Ogólnie moja ocena w tym zakresie jest pozytywna. Przedstawiając i uzasadniając swoje wybory w tym zakresie Autor w niektórych przypadkach dowiódł swojej dociekliwości naukowej, czasami może faktu określanego jako „dojrzałość naukowa”, dyskutując uzyskane wyniki z wynikami innych autorów oraz wskazując np. możliwą dwuznaczność interpretacji (np. w przypadku wzrostu udziału kobiet pełniących funkcję sołtysa).

Zastosowane w tym rozdziale metody jak również uzyskane wyniki i ich interpretacja skłoniły mnie do sformułowania prośby o wyjaśnienie i uzasadnienie podczas obrony dlaczego zastosowano podział przyjętych klasyfikacji na pięć równolicznych klas? Na ile zastosowanie innej konstrukcji przedziałów zmieniłoby uzyskane wyniki? W przypadku klas równolicznych zakładamy bowiem, stałą liczbę gmin klasyfikowanych jako „najlepsze / najgorsze” podczas gdy relatywnie różnice między klasami mogą być niewielkie. Odnosząc się do konstrukcji przedziałów dla potrzeb przygotowania kartogramów warto byłoby również wspomnieć jak były one określane przy każdym ze wskaźników częściowych. Ta kwestia byłaby pewnie łatwiejsza dla czytelnika do samodzielnej interpretacji gdyby Autor wyraźnie oznaczył w tekście odniesienie do danych zawartych w Aneksie, interpretując przynajmniej raz wprost przynajmniej fragment Aneksu 1. *Charakterystyka wskaźników empirycznych w agregacji według obszarów niekorzystnej konfiguracji wyzwań*. W sytuacji potencjalnej publikacji pracy w postaci książki sugerowałabym umieszczenie wartości wszystkich obliczonych wskaźników w ogólnodostępnym repozytorium danych.

Interesującą częścią pracy jest rozdział 5. *Typologia obszarów wiejskich według wyzwań smart villages*, stanowiący też w pewnym sensie syntetyczne zebranie materiału analizowanego w poprzednim rozdziale (z trafnym fragmentem podsumowującym całą część empiryczną dysertacji). Dobrze, że Autor podjął próbę nazwania każdego ze wskazanych typów gmin, przy czym technicznie byłoby jeszcze lepszym rozwiązaniem gdyby nazwy te udało się zawrzeć w tabelach czy legendach. Ważny wniosek z tej części pracy dotyczy faktu, że

opracowana typologia obszarów wiejskich wykazała istotną różnorodność wyzwań lokalnych w każdym z badanych ujęć czasowych.

Część podsumowująca (6. *Podsumowanie i wnioski*) jest przygotowana poprawnie, a Autor porusza się tu płynnie pomiędzy wynikami (np., typami gmin) z analiz bogatego materiału badawczego. Oprócz odniesienia się do warstwy teoretycznej, wsparcia wdrażania smart villages (praktyka polityki) oraz podsumowania wyników analiz (z czytelnym odniesieniem się do hipotez), odnalazłam tu jeden ważny wniosek, który zasługuje na wyróżnienie. Jest to stwierdzenie o ważności konstruowania regionalnych strategii rozwoju. Wydaje mi się ono „dopinać logiczną kłamrą” proces badawczy, który wykazał zróżnicowania między- ale też wewnątrzregionalne wyzwania związanych ze *smart villages*.

Bibliografia zawiera aktualne pozycje zarówno polsko jak i angielskojęzyczne, jest zbiorem wystarczającym do oparcia na niej rozważań podjętych w pracy. Aczkolwiek mogłaby być potencjalnie rozbudowana przy rozwinięciu dyskusji naukowej (jest to wątek do którego jeszcze odniosę się w kontekście uwag krytycznych).

4. Uwagi krytyczne

Na wstępie chciałabym podkreślić, że wskazane poniżej uwagi krytyczne nie podważają walorów naukowych rozprawy jak również mojej ogólnej pozytywnej oceny. Traktuję je również jako wskazówki dla przyszłego rozwoju naukowego Autora.

Pierwszą kwestia, którą chciałabym poruszyć jest możliwa do zauważenia w niektórych częściach pracy pewna powierzchowność wnioskowania i odniesienia do wniosków innych autorów (np. odwołanie do „uwarunkowań historycznych, jeszcze zaborowych” niekoniecznie uzasadnia wprost wyniki uzyskane w zakresie kół gospodyń wiejskich - duży odsetek odnotowany został przez Autora dla obszarów historycznie przynależących zarówno do zaborów pruskiego, austriackiego jak i przejściowo rosyjskiego, więc trudno się dopatrzeć jakis prawidłowości w tym zakresie bez przedstawienia bardziej dokładnej dyskusji). Należy przy tym wskazać też potrzebę uważnego formułowania własnych wniosków (np. czy na podstawie danych z przeszłości możemy wnioskować wprost o przyszłości – patrz wniosek o dynamice starzenia się w kontekście projektowania programów rozwojowych i strategii) oraz precyzyjnej dyskusji wyników własnych z wykorzystaniem wyników badań innych autorów, co stanowi nieodłączny element procesu badawczego. Porównanie własnych wyników z wynikami innych badaczy pozwala na ocenę i interpretację uzyskanych rezultatów w szerszym kontekście.

Przeanalizowanie i omówienie wyników innych autorów prowadzi do identyfikacji podobieństw, różnic oraz ewentualnych niezgodności pomiędzy różnymi badaniami. To z kolei umożliwia weryfikację własnych wniosków. Dla niektórych wskaźników analizowanych w rozdziale czwartym taka dyskusja nie miała jednak miejsca (np. w zakresie wskaźników opisujących budowę społeczeństwa obywatelskiego).

Dyskusja naukowa wyników badań innych autorów daje możliwość wskazania ewentualnych niedoskonałości poprzednich prac, ale też ograniczeń w zakresie własnej metodyki, narzędzi czy interpretacji wyników. Wskazanie ograniczeń w badaniach własnych jest także tym elementem, który jest wspominany w niektórych częściach pracy, ale być może wymagałoby wyraźnego szerszego opisu w jednym miejscu pracy, dokładniejszego niż dość skrótowy w tym zakresie ostatni punkt *Podsumowania i wniosków*.

5. Uwagi techniczne

Chciałabym podkreślić fakt, że praca jest łatwa w odbiorze, napisana poprawnym językiem, a Autor płynnie prowadzi czytelnika przez swój wywód, co uważam za bardzo dużą zaletę w pisaniu tekstów naukowych.

Ważnym wymiarem pracy jest prezentacji kartograficzna wyników analiz, co ułatwia odbiór prezentowanych treści i co oceniam jako cenne ale też właściwie konieczne przy takim temacie badań. Jedna kwestia związana z tym sposobem analizy i prezentacji została zasygnalizowana w części recenzji oceniającej strukturę dysertacji oraz jej zwartość merytoryczną.

Pozwolę sobie odnieść się tylko do dwóch szczegółowych kwestii jako istotnych dla zrozumienia procesu badawczego i interpretacji uzyskanych wyników:

1. Na rysunku 4.3. przedstawiono Schemat operacjonalizacji wyzwań rozwoju obszarów wiejskich. Dla wskaźników w ujęciu dynamicznym jest to bardzo dobre przedstawienie przyjętego zakresu czasowego. Czy w przypadku ujęcia statycznego „piętrowość” ułożenia wskaźników opisujących np. przemiany ludnościowe wynika tylko z kwestii technicznych organizacji treści na schemacie czy też powinna być jakoś konkretnie interpretowana?
2. W podsumowaniu i wnioskach Autor stwierdza, że „zasadniczo, w warstwie założeń, instrument ten jest zbieżny z cechami przedstawianymi w publikacjach naukowych, bazuje bowiem na definicji Komisji Europejskiej z 2017 r.” (str. 161). Czy bazowanie na definicji KE zapewnia automatycznie zbieżność z założeniami smart villages wskazywanymi w publikacjach naukowych? Czy raczej zdanie to powinno być sformułowane/rozumiane inaczej?

6. Konkluzja końcowa

Po szczegółowym zapoznaniu się z pracą doktorską Pana Łukasza Komorowskiego pt. *Smart villages* jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich, stwierdzam, że stanowi ona oryginalne rozwiązanie problemu naukowego a Autor wykazał się ogólną wiedzą teoretyczną w dyscyplinie ekonomia i finanse oraz umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Wskazane w recenzji uwagi krytyczne mogą zostać zaadresowane przed potencjalną publikacją rozprawy w zwartej formie książkowej i nie umniejszają wadze uzyskanych wniosków.

Podsumowując, stwierdzam, że rozprawa doktorska Pana Łukasza Komorowskiego pt. *Smart villages* jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich, spełnia wymogi formalne określone w Ustawie Prawo o Szkolnictwie Wyższym i Nauce z dnia 20 lipca 2018 r. (Dz.U. z 2022 r., poz. 574 z późn. zm.). W związku z tym wnioskuję o przyjęcie recenzowanej rozprawy przez Radę Naukową IRWiR PAN oraz o dopuszczenie jej do publicznej obrony.

NDręńska